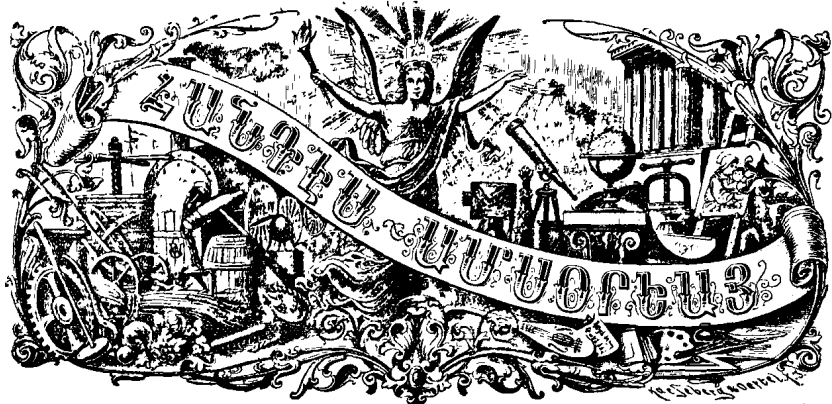

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԻՆ. ՅԱՐԻ 1911

Տարւնկան 16 ֆր. ոսկի — 6 ռբ.:
Վեցամսեայ 8 ֆր. ոսկի — 3 ռբ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1-50 ֆր. — 70 կ.:

ԹԻՒ 2, ՓԵՏՐՈՒԱՐ

ՊԱՅՄԱՆԱՆ

ԶԱԲԱՐԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՎԱՆԵՑԻ

ՊԵՏՐՈՒՐ Կ.ՊՈԼՍՈՐ (1676—1639)

արարիա (Զաբէ, Զաբէոս, Զաբկիաս) Վանցի, վանայ գէլոյեան ցեղէն էր (որ ցայսօր կայ), աշակերտած վարագայ վանքը առ ոտս տարեգիր Բարսեղ Վ. Ի Վանցւոյ (վան), որ էր բն-

օրդի եւ աշակերտ անուանի «Զաբէ», կառապետ Վ. Ի Արարքեցւոյ (վան): Զաբարիա վարագայեա ձեռնագրուելէն ետեւ՝ 1603ին Պոլս կը գտնուէր եւ ուսուցչութիւն կ'ընէր, ինչպէս կը յիշուի յիշատակարանի մը մէջ. «Ի Թուին ՌԻՄԲ (= 1603) էին երեք վարագաղեաք ի Ստամպոլ քաղաքի. Թակոբ Բարուսայեան Զէյթունցին որ դաս կու հրամար գլխեաւարանն Մատթէոսեան: Եւ Մաղաքիա Վ. Ի Թոխաթեցի դաս կաւեր Վարարածն, եւ

Զաբարիա Վ. Վանցին ասէր զԽորհուրդին մէկնիշ. եւ էր Ստամպոլ քաղաք իբրեւ զերկինս եւ կամ՝ զԺամանակն Կոստանդիանոսի եւ զԺարգմանչացն:» — «Այս Զաբարիա յետոյ 1606ին վան դառնալով՝ Առաջնորդ կ'ընտրուի վարագայ Ռէխան եւ վանայ, իբրեւ յաջորդ Ստեփաննոս Եպիսկոպոսին. բայց հազիւ երկու տարի պաշտան վարելէն ետք՝ վանայ ընդերու հակառակութեանց կ'արդիւ եւ կ'իյնայ պաշտանէն, իրեն յաջորդելով Մարտիրոս Վ. Բ.՝ (Խաշիկ Վեռնեան, «Բիւզանդիոն» 1904, Բ. 2324):

Անշուշտ 1606ին Զաբարիա Վ. գէթ երեսուն տարեկան կար, եւ կրնանք անոր ծնունդը դնել իւր 1576ին:

Զաբարիա Պատրիարքի վոյս ժամանակակիցներէն աւանդած ցիրուցան տեղեկութիւններն ամփոփելով՝ պիտի կարենանք անոր կենաց ընթացքն աւելի մանրամասնել եւ ըստասուրել:

Գրիգոր Վ. Կեսարացի, Կ.Պոլսոյ Պատրիարքն, առ Մեղքիսեզ Նաթողիկոս Էջմիածնի Բանդիմանական գիր մը գրած է, ստորգ 1614—5ին: Սրտանձառեան Գ. (Թորոս Աղաբար, Բ. Կ.Պոլ. 1885, էջ 280—293) հրատարակած է այս Բանդիմանագիրը, որունց որոշել կարենալա գրութեան հեղինակը, վասն զի իր օրինակին սկիզբը կը պահսեր, Սակայն ինչպէս գրութեան բովանդակութենէն արդէն յայտնի կրնար տեսնուիլ, այս շատ կարեւոր

Թուղթը գրած է Գր. Վ. Կեսարացի, մշտնջենաւոր Հակոբակորդն Մեկքիսեզեկի, եւ Զաքարիա եւ Յովհաննէս խուլ Պատրիարքներու, պատրիարքութենէ 1613ին արտասուելէն ետեւ: Հռոմի Բորդականայի Հայերէն ձեռագրաց մէջ կայ պահուած ամբողջական օրինակ մը, որուն վրայ խաւարէրէն վերնագրի գրուած է՝ «Գրիգորի Վ.ի Կեսարացւոյ Թուղթ առ Մեկքիսեզ Պատրիարք»:

Այս Եանգիմանագրին մէջ (տես Թոր. Աղբ. Բ., էջ 288) Գր. Վ. Կեսարացի կը գրէ, թէ Զաքարիա Վ. Վստայ Առաջնորդ եղած միւրոցին արդէն կամոռիկէ էր, եւ այն պատճառաւ նաեւ ժողովուրդը զինք մերժեց Վարագայ աթոռէն: Իսկ Մեկքիսեզ Կամոռիկոս զանիկայ իրեն Աթոռակալ եւ յետոյ Նուիրակ կարգեց, թէ նոյն ինչն Մեկքիսեզ Կամոռիկոսը Հռոմ Հպատակութեան եւ գաւանութեան Թուղթ գրեց եւ Զաքարիայի ձեռքը զրկեց, քահանայական ալ զայն տպագրեւ առաւ եւ զրկեց լեհաստանի եւ ուրիշ երկիրներու Հայերուն: «այս գորոյ մէկն ի Հաժիթ է եկեր, եւ զնորա մէկն օրինակն Անտիոս Կամոռիկոսն է տարեր ի Հնաւն, եւ զմի օրինակն Համթեցիքս մէջ էին յղրկել» Կ'ըսէ Գր. Կեսարացի:

Հռոմի Բորդականայի մասնադարանը պահուած այս Եանգիմանագրին ետեւը կայ նաեւ Մովսէս Վ.ի՝ Գր. Կեսարացւոյ աշակերտին նամակն առ նոյն Կեսարացին, որմէ կ'իմացուի թէ Մովսէս Վ. ընդունել է Եանգիմանագիրն, որչափ կ'իբրեւայ, Նոր Զուղայի մէջ, եւ Թումա Եպիսկոպոսի, Յաթեւու երկու Եպիսկոպոսներուն եւ իշխանաց առջեւ կարգացրէն: Մովսէս Վ.ի՝ տնն նամակը գրուած է 19 Սեպտ. 1615ին: Ասոր մէջ կ'ըսէ Մովս. Վ. թէ նամակը բերել է Այսմէ՝ յԱնպատա, Օգոստ. 27ին, իրենք կրօնաւորներ կարգացրէն, յետոյ Ս. Խաչին նաւակափք ելեր է Նուրակերտ եկեղեցւոյն, զոր շինքն է Հայկազ իշխանը, եւ արարողութենէն ետեւ եկեղեցականներն ու իշխանները հաւաքուեր են կարգացրէն: «... Դարձեալ սասց իշխանն Հայկազ թէ խաչայ Նազարն տուաւ ունել զՄեկքիսեզին ի Հաչոյն, որ զսպանիլ տայր, եւ արաշեցի խաչայ Նազարն որ եթող... Այժմ Դաւիթն այլ գնացեալ է ի Սպահան, եւ Աւետիսն կայ ի Էլֆառնին եւ ասլին զգեցեալ, եւ մեզ սիրելութեան Թուղթ է առաքեալ, որ մեր յերուսաղեմայ գալն փոքր ի շատէ աստուածաբանութիւն տեսար ի նմա: Բայց Ալանիսան լսեցար

թէ ի հրամանոց կողմանէ Թուղթ է եղեր առաքել ի Կ.Պոլսի... Ի վերջոյ որոշեր են՝ որ Սպահան երթան եւ Մեկքիսեզին առաջարկեն, որ Կամոռիկոսութենէն հրատարկ, եթէ ընդդիմանայ՝ զինքն սպանեն: Այս ի խօսքերը՝ «... Խորհուրդ մեր այս է... որ գնամք ի Սպահան, քարոզեմք զուղայեցոյն շատառածային բանն, եւ սուրբ հարցն կանոնաց այն առաւ կամոռիկոսին կամ սիրով հրատարել անպատաս մտանել, ապա թէ բուռն իշխանութեամբ ընդդիմանայ, մահացուցանել կամ լինի, թէ ջուղայեցիքն միարանին ընդ մեզ, եւ այլ խորհուրդ բազում վտան Աստուծոյ օրինացն, եթէ հաճոյ է Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, եղիցի, աղօթիւք, ապա երբ կամք Տեառն...» Այս Մովսէսն այն վարդապետն է որ յետոյ 1629ին Էլֆառնին Կամոռիկոս եղած է, եւ ինքն ալ Հռոմ գաւանութեան Թուղթ զրկեւ ըլլալուն համար՝ նոյն Գր. Վ. Կեսարացիէն յանգիմանական նամակ ընդունած է (Չամչեան, Գ., էջ 612): Ասոց վրայ պիտի խօսիմ ուրիշ տեղ:

Յառաջ քան Եանգիմանագրոյն մէջ Զաքարիա Պատրիարքի մասին ըսուածներն յառաջ բերելու՝ Կ'ուզեմ այստեղ Էլֆառնին Անտիոք Կամոռիկոսի մասին քանի մը նոր տեղեկութիւններ առլ: Այս Կամոռիկոսին անունը Գաւազնաբէրքեւ եւ Պատմագիրքեւ մէջ չկայ: Կ.Պոլսոյ Աղգային Հիւանդանոցի Ընդ. Օրացոցոցին Գաւազնաբէրքին մէջ ալ հազիւ չորս տարի յառաջ գրուեցաւ՝ երբ Գր. Դարանաղացւոյ Ժամանակագրութիւնն ի մասնաւորի Մ. Ա. Ալպոյանքեանի ձեռքը բանասիրաց Ծա. Նոթացաւ:

Գր. Կեսարացւոյ այս Եանգիմանագրին եւ Մովս. Վ.ի 1615ի նամակին մէջ յայտնապէս կը յիշուի Աւետիք Կամոռիկոս, ինչպէս տեսանք: Իսկ Գր. Դարանաղցի իր Ժամանակագրութեան ինծի Ծանօթ քանի մը Գլուխներուն մէջ՝ բերք տեղ կը յիշէ. 1. Գր. Դարանաղցի (էջ 233) Կ'ըսէ՝ թէ Ռուբ Թուին (= 1603 ընդօրինակութեան մէջ սխալմամբ Ռուբ գրուած կամ ընթերցուած), երբ ինքն Երեւան էր, Էլֆառնին բերք Կամոռիկոսներն Երեւան գումարուեցան: «Գաւիթն որ առաջին էր, որ անցեալ ափն ապաշխարութեամբ եղւո վախճան նորա, որ շատ յերկրաց կնանք նորա, մինչ Ղ (= 90) ափն հնաս, որ էր Թվին ՌՁԳ (= 1634) որ ի մէջ ապաշխարանաց մեռաւ: Ի վերայ սորա էին ի միասին երկու Կամոռիկոսք Հակոբակ սփն, Մեկքիսեզ անուն գաղա-

նաբարու եւ Աւետիս անուն... 2. Գլ. ԺԳ. Կ'ըսէ՝ թէ 1605ին Էլքիածնի Աթոռոյ վրայ կային երեք կաթողիկոս, Դաւթի, Մեղքիսեդեկ եւ Աւետիս, որուն համար կը յաւելու, թէ «սա պարկեշտագոյն էր եւ բան վարդապետութեան ունէր ի վերայ նոցա» 3. (Էլք 234) «Եւ Աւետիսն, որ էր ընկեր սոցին, նա թէպէտ որ էր անկարգութեամբ եւ հակառակ կաթողիկոս, բայց պարկեշտ էր եւ սքրասէր, եւ ունէր բան վարդապետութեան, խրատիչ եւ ուսուցող, որ ամենայն վարդապետք եւ իմաստունք յեպիսկոպոսաց, ի քահանայից եւ ի ժողովրդոց զնա պատուով ունէին քան զերկոսին, որ անհամբ էին որպէս զազգ անպիսանք... այլ սա վասն պարկեշտութեանն փառաւորէր յաջ սանենցուն եւ զսա տարեալ փոճաններն ամենեցուն միաբանութեամբ ի սուրբ քաղաքս յերուսաղէմ եւ օրհնել ետուն զԳրիգոր Եպիսկոպոսն, որ է, Ե, տարի աքեղայ գոլով առաջնորդութիւն առնէր սրբոյն Յակոբայ մեծահազակ վանացն Հայոց», Էպրիմաղիով այս դէպքին նկարագրութիւն (էլք 264), Կ'ըսէ թէ Վանեցի եւ Բաղիշեցի տօլվածաւորները եւ Ջուղայեցի վաճառականներ, Բարսեղ, Մարտիրոս եւ վարդապետ վարդապետներու յորդորներով եւ Պարոնտէր Գրիգորի ջանքերով մեծ գումարներ կը հանգանակեն ի բրթաւով Երուսաղէմ, վանքին պարտքը կը վճարեն։ «Ետ այսորիկ, Կ'ըսէ պատմիչը, ամենեցուն միաբանութեամբն հանին զԴաւթին յառաջնորդութեան եւ եղին զայս Գրիգոր Եպիսկոպոսն, որ յայնմ ժամանակին դեռ մոնողն աքեղայ էր եւ քահանայ օրհնեցին եւ ի տեղի Դաւթի եղին... Եւ ի միւս ամին որ լիվին Ռիւր (= 1613) էր, դարձեալ ժողովեցան ամենայն երկրէ տօլվածաւորքն եւ Ջողեցիքն եւ առին զԱւետիս կաթողիկոսն ընդ իւրեանս բազում վարդապետք եւ գնացին յերուսաղէմ եւ օրհնեցին Եպիսկոպոս...» «Եւ յետ այնորիկ գնաց (Աւետիք) յետ, յԷլքիածն, եւ անտի վրաստանն եւ անդ եղև վախճան նորա, որ էր լիվին Ռիւր, (= 1620)»

Երուսաղէմայ վանքը պահուած՝ «Պատմ. եւ վերք Պարոնտիրի մագաղաթեայ գրութեան (Թ. 322) վրայ ժամանակակից մը գրած է (էլք 71—2) նշնպէս. «Եւ յորժամ տեսին ազգս Հայոց զհաւատարիմ ծառայութիւն սորա (Պարոնտէրի) որ վասն սուրբ Երուսաղէմայ, ապա ի Ռիւր (= 1613) թուին հարկ ի վերայ եղին եւ կոչեցին զառաքինի Աւետիս կաթողիկոսն

կոսն սուրբ Էլքիածնայ, եւ բազում վարդապետք ընդ նմա եւ ետուն զնա ձեռնադրել եւ օրհնել Աքեղա. սուրբ Երուսաղէմայ».

Ուշինք ուրիշ վկայութիւն մ'ալ Աւետիքի մասին, Զաքարիա Մարկաւազ իր Պատմութեան մէջ (Էլք. 1870, Ա. էլք 50) կը յիշէ, որ 1603ին էրք Պարսիկեան Երեւան առին եւ Աթրոգուն Խանը կուսակալ դրին, (Իբր 1604ին) Երեւան կը գտնուէր տափաւին Աւետիս կաթողիկոս. վասն զի Կ'ըսէ. «Էր անդ առ խանն Աւետիս կաթողիկոսն, եւ Բ Եպիսկոպոս ընդ նմա», Նաեւ 1607ին գրուած ձեռագրի մը յիշատակարանին մէջ կը յիշուի Աւետիք իբրեւ կաթողիկոս Էլքիածնի (Թափճան, 809, Ժողով. Դատ. Ա. ի, Վըզպու. 1900, էլք 32)։ Յայտնի է ուրեմն՝ որ Աւետիք 1603էն շատի մը առաջ յառաջ արգէն կաթողիկոս ձեռնադրուած էր (Ընդ. Օր. կը զնէ սխալմամբ 1605) եւ † 1620:

Տեսնենք այժմ Գր. Կեսարացոյ Զաքարիայի մասին գրածները. Գր. Կեսարացի ի մէջ այլոց կը դրէ Մեղքիսեդեկ կաթողիկոսին (ձեռագրի օրինակին համեմատ.) «... Եւ հինգերորդ անկարգութիւնն ձեր այս է... որ կամիս զմեր ուղղափառ հաւատն տապալել, եւ զմեզ յուրացութիւն եւ ի հերձուածողութիւն ձգել, ֆրանգիս հետ միաբանելով, եւ ձեռագրի տալով զՔաղկեդոնի ժողովն ընդունելով, եւ Քրիստոս երկու բնութիւն ասելով, եւ զայն անէծքն, որ ի վերայ քաղկեդոնականացն է, ի ներքոյ այն անխիթն կամիս դնել զմեզ։ Զի զայն Գիշու որդին Ջաքարիան, որ Վանա տօլվածաւորքն զինքն ի վարդապետ տեղեացն արտաքսեալ հալածեցին, նա չէ թէ այն տօլվածաւորքն անբաւութեամբ արարին զայն այլ իրաւի, զի տեսին զնորա թերահաւատութիւնն, եւ զսարգորքն եւ արժան չի տեսան յնպիսի աթոռոյն, այլ ի վանիցն եւ յերկրէն եւս հալածեցին, եւ զարժանաժառանգ այնմ աթոռոյն զՄարտիրոս վարդապետն նստուցին, որ առաջնութեամբ եւ բարի վարուք վկայեալ էր։ Եւ զայնպիսի արտաքսեալն վասն չար գործոց իւրոց գու. ընդունեցաւ, զնա, որ այն մասնաւոր աթոռոյն արժան չի համարեցան, դու զնա ընդհանրական աթոռոյն փոխանորդ եղիր. նա որ զիւր տունն աւերեց, այս է զՎարագ, դու զնա Էլքիածնայ շինող համարեցաւ. այլն տօլվածաւորքն աշխարհական գուրով իմացան զնորա չար լինելն, եւ դու կաթողիկոս գուրով ոչ իմացար. նոցա դառն երեւեցաւ վասն այն ոչ ընդունեցան, այլ քեզ քաղցր երեւեցաւ, վասն այն ընդունեցար։ Նշնպէս ամենայն չարք

եւ Հերձուածողք ընդունելիք են քեզ եւ սիրելի, եւ ողջափառք եւ պարկեշտք՝ առեկի են քեզ եւ թշնամի. եւ ոչ թէ միայն ընդունեցար այլ քեզ փոխանորդ կացուցեր եւ նուիրակ առաքեցեր. որ յինչ տեղ որ գնաց աղկովի եւ խռովութեամբ ելից: Մանաւանդ քան զամենայն մեծ շարիք այս են, որ զքո ձեռագործն տարաւ փափուն ետուր թէ ես վարդապետօք եւ եպիսկոպոսօք եւ ժողովրդօք հնազանդիք Հռոմայ եկեղեցւոյն, եւ ընդունիմք զժողովն քաղկեդոնի եւ զտոմարն լեւոնի, եւ նշովմք զԳեղուկորոս եւ զհամախոհքն նորա, եւ ասեմք ի Բրիտանոս երկու բնութիւն եւ երկու կամք: Եւ զայս ձեռագործս օրինակն փափն տուեր պատմաբայ եւ յողարկեր է ի լեհ. Նոյնպէս եւ յամենայն սեղան թէ Հայք ի մեր հասակն են եկեր: Այլ եւ ի վանատիկու Հայերուն թուղթ եւ եկեր այս բանին համար ի բազում սեղոն. եւ այս թղթերոյս մէկն ի յամիթի եւ եկեր եւ զնորա մէկ օրինակն Աւետիս կաթողիկոսն տարեր ի հետն, եւ մի օրինակն Ամենեջիք մեզ էին ուղարկեր ասելով թէ ասեմք զմեր կաթողիկոսին զայսպատուականութիւն, զայսպէս Հերձուածողն զուք ինչպէս կաթողիկոս կու ընդունիք, եւ զայս եկեալ թուղթս մէք ամենեքեան ականատես եղեալ ընթերցաք: . . . Եւ հինգերորդ գլուխն որ ասացաք վասն ֆուռեզցի միաբանութեանն թէ ասեա այն բանին եւ կամակից չեմ երբ քու ձեռագործն ի փափուն ձեռն լինի, նա քո այդպէս ասելն ինչ շահ ունի թէ նորա կամակից չես. նա ամեն քաղաք թուղթ մի յուղարկէ թէ այն չՋաքարիա անուն Հերձուածողն ի Հռոմ գնացեր է զհաւատն ուրացեր ֆրանցի եւ եղեր այլ եւ յիմ բերնէն ձեռագործի եւ տուեր փափուն, թէ իմ ազգովն ֆուռեզին հետ միաբան եմ. վասն այն պատճառին զայն ՉՋաքարիայդ բանադրել եմ եւ լուծեր եմ ի կարգէն, եւ յորոշեալ է յեկեղեցւոյ սրբոյ . . . Եւ եթէ ոչ գրես այսպէս թուղթս, ահա ծմարկու կու լինի քո ձեռագործի տայն փափուն. . . :

Կղեմէս Կալանոս ալ (Pars II, Tom. I, Roma, 1668, սկզբը թղթ. 15") կը յիշատակէ այս գէպը. "Ջաքարիա նորին քաղաքին (Կ. Պոլսոյ) Պատրիարք, Գնաց եւ ինքն ի Հռովմայ ասնել զնոյն սուրբ աթոռն Պետրոսի եւ պատուել զյաջորդն նորա":

Նոյնպէս Վարդան Արեւիկ. Եռանան եւ կը յիշէ այս պատգամները իր "Քաջաբերական թղթին", մէջ, զոր Եովհ. Խուրի կենսագրութեան մէջ յառաջ բերած եմ:

Ջաքարիա Վ. 1606—10 միջոցներուն Ռուսիլի եւ Կ. Պոլիս նուիրական է արգենամբ Մեկքիսեղեկ Կաթողիկոսի կողմանէ, ինչպէս կը յիշէ Գր. Վ. Դարանաղի իր Ժամանակագրութեան մէջ, զոր յիշատակած եմ Եովհ. Խուրի կենսագրութեան մէջ:

Ըստ այսմ անտարակոսելի է՝ որ այս Ջաքարիա Վ.ն է, զոր Մեկքիսեղ Կաթողիկոս ի Ս. Էջմիածին Ռութ. (= 1610, սխալմամբ տպուած Ռ.ՅԺ) Մայիս 1 թուականաւ առ լեհահայս գրած կոնդակով՝ իշով, Կամենից, Սեչըով, Եաշ եւ "Ֆուռեզցի տանու քրիստոնէիցք առ հասարակ", նուիրակ զրկած է: (Կամենից, էջ 239—241.)

Ջաքարիա Վ. այս նուիրակութեան ուղեւորելու ասան հետն առած էր Գր. Վ. Կեսարացւոյ յիշած Մեկքիսեղ Կաթողիկոսի առ Պոլսոս Ե. Ս. Քահանայապետն Հռոմայ գրած զաւանդութեան եւ հպատակութեան թուղթը, "15 Մայիս շարաթ 1610, թուականաւ: Ասոր հայ բնագիրն անշուշտ պիտի գտնուի ի Հռոմ. լատին թարգմանուած չորստարական է Կսեփ. Վ. Ալաբան (Ecclesiae Armenae Traditio de Romani Pontificis Primatu Jurisdictionis... Romae, 1870, լատիներէն գրքին մէջ, էջ 113—121 ատներով՝ Bzovius, Rom. Pont. pag. 202) որուն ուրիշ առթիւ պիտի վերադառնամ: Այս թղթոյն վերջը կ'ըսէ Մեկքիսեղեկ Կաթողիկոս. "... Սաստիկ կ'ընշայի ասնեղ զՉեզ, խօսիլ եւ ի համարյոյ ոտից մատնել, սակայն որովհետեւ շատ արգենքներ ունիմ, սիրտս այս թղթոս մէջ հեղած եմ, եւ քեզի զրկեցի իմ հաւատարմք սիրելի Ջաքարիա Վարդապետս . . .": Ս. Քահանայապետը Մեկքիսեղին պատասխան մը գրեց. որմէ ետեւ Մեկքիսեղ 22 Մարտ 1613 թուականաւ պատասխանեց (Ալաբան, անդ, էջ 122, Նոյն հեղինակն առնելով, որուն մէջ կ'ըսէ թէ "Ջաքարիա Վ. վերադառնալով բերած եմ, Քահանայապետին թուղթը"): Այս պարագան կը յիշէ Սեփ. Ռոշքա (սխալ թուականաւ) անցընելով՝ որ Ջաքարիա Վ. երկրորդ անգամ Հռոմ տարած է Մեկքիսեղեկի մէկ նամակը, երեք տարի ետքը՝ 1617. Մեկքիսեղ Կաթողիկոսն առ Պոլսոս Ե. առաքէ զՋաքարիա Վարդապետն անուանի քարոզատու վասն հնազանդութեան իւրոյ. զոր սիրով ընկալեալ Ս. Փափն, խրատէ զՎարդապետն եւ զԿաթողիկոսն թղթով, զի զուր ի սուրբ Պատարագն խառնեցեն, "զոր խաչեցարն, ի բաց բարձցեն յերեքսրբանն,

եւ զայլ սահմանագրութիւնս ուղղափառութեան տայ: Պարզեմն կամ թողնուի զիսկ մի ոսկեայ մասնկամար ի խաչափայտէն քրիստոսի, գգնատ քահանայականս, եւ յանձնեաց զնա թղթովք Պարսից թագաւորին Հաճապարին: Վասն որոյ կամ թողնուի Մեղքիսթ վանեալ ի սէր Ս. Գափին՝ կրկին յետ երկից ամաց զնորս Զաքարիա վն: առաքէ առ ի հաստատել պնտագոյնս զիւր անվրէպ Հնազանդութիւնն նմա, եւ առնու ի փափէն զամենայն կերպն ուղղափառ հաւատոյ, որով բազումք ի Հայոց ածան ի հնազանդութիւն մեծի եկեղեցւոյն Հռոմայ: Platina., (Սկզբնագիր ի Մատ. Միկիթ. Վիեննա, թ. 266. Պաշտեան Հ. Ս. Աթու սրբոյն Պետրոսի, Վիեննա, 1853, էջ 269.)

Զաքարիա վ. Հռոմայ քահանայապետին պատասխանն ու նուէրները առ Մեղքիսթ պատկերէ ետեւ՝ անապատկոյ յատուկ յանձնարարութեամբ մը Կ. Պոլսն եկաւ 1612ին, երբ այստեղ Պատրիարքութիւնը նոր ձեռք բերած էր Գր. վ. կեսարացի:

Յովհ. Խուլի կենսագրութեան մէջ պատմեցի ըստ ակննատան ժամանակագիր Գր. վ. Դարանացւոյ, որ Զաքարիա վ.՝ միանալով Յովհ. Խուլի հետ եւ Գր. վ. Դարանաղցին հետերին ձգելով, Գր. վ. կեսարացին հանեց պատրիարքութենէն, ստորեց իր տղը, եւ Պատրիարքութիւնը բաժնելով երեքի, ինք գլխաւոր Պատրիարք եղաւ Կ. Պոլսոյ, Ստամպոլ նստելով 1612էն մինչեւ 1613, երբ Պատրիարքութիւնը յանձնեց Յովհ. Խուլի, ինք եղաւ երկրորդ աստիճանի Պատրիարք, եւ աթոռն հաստատեց Սկիւտար: Այս 1613 տարին Հռոմ տարած է Մեղքիսթեզեկի երկրորդ թուղթն առ Պոլսոյ Ե. քահանայապետ, ինչպէս վերն յիշեցի: Դժբախտաբար տակաւին քողով ծածկուած է Հռոմէն եւ Մեղքիսթեզեկէն Զաքարիային տուած հրահանգը, կրօնական առաքելութեան մասին, որ անապատկուսելի է, եթէ գործուած գործերուն միտ դնեն:

Աւրիշ տեղւոյ թողով մտոր լուսաբանութիւնն առ այժմ յառաջ կը բերեմ՝ ինչ որ իտալացի G. Piatti Յոլինալը այս մասին կ'աւագէ (Storia critico-cronologica de' Romani Pontefoi, Napoli, 1768, t. XII, p. 63) "1610ին Հայաստանի կամ թողնուի Մեղքիսթեզեկ Հռոմ զրկեց Զաքարիա վարդապետը (Vartabid): Դամանին մէջ քահանայապետ կ'անուանէ ընդ հանրական Հովն. եկեղեցւոյ, եւ կը գովէ Նորին սրբութիւնը եւ արքայութիւնը: Պաւղոս

փափկութեամբ վարուեցաւ անոր հետ, եւ կամ թողնուի պատասխանին մէջ զանկայ կը փայտայէ: յետոյ զինք կը յորդորէ՝ որ քաղկեդոնի ժողովոյն մէջ վճռուած վարդապետութիւնները պահպանէ, Հաւատոյ Դուանութիւն տայ, զոր արարեալն՝ լեզուաւ կը զրկէ անոր, եւ կը յորդորէ՝ որ գեգերին Աստուածաշունչի եւ ժողովոց կանոններուն մէջ, եւ կրօնական իրերու տարակոյններուն մէջ Առաքելական Աթոռոյն դիմէ: Անոր զրկեց ոսկեղէն խաչի մէջ կենսաբեր խաչափայտի մասն, եւ խոստացաւ ի նպաստ անոր եւ քրիստոնէից նմանի գրեթէ Պարսից թագաւորին, ինչպէս ալ կատարէ: Կամ թողնուի քահանայապետին հրահանգները այնպիսի յօժարութեամբ յանձն առաւ՝ որ անոր առանձնապաշտօնի սիրոյն արժանացաւ, որուն համապատասխանելով ընթանալով թեմալը՝ անոր խանդաղատանքը վստակեցաւ. եւ 1613ին զարձեռլ Հռոմ զրկեց նոյն վարդապետը, նորոգելու համար իր հնազանդութիւնը, եւ հաղորդելու համար՝ որ շատ Հայեր ետ կեցան մուրաւթենէն:

Զաքարիա վ. Սկիւտար նստելով 1617ին իրեն յատուկ Մայր եկեղեցի մը շինեց այն տունն "Ս. Կարապետ, անուամբ (անշուշտ վարդապ. Ս. Կարապետի իբր յիշատակ), որուն վրայ կենսագրութեան վերջը տես:

Գաւազանագիրք կ'աւանդեն, որ Զաքարիա վ. 1626—31 զարձակ Պատրիարք եղած է ի Կ. Պոլսն, սակայն ինչպէս Յովհ. Խուլի կենսագրութեան մէջ տեսանք՝ հաջիւ 1627—8ին եղած պիտի ըլլայ ընդհանրական Պատրիարք, Ստամպոլ նստելով: Այս միջոցէն մի միակ դեպք մը ծանօթ է 1629ին Սահակ կամ թողնուի կոմս Էլմիսնի, եղբորորդի Մեղքիսթեզեկի, որ ի վաճ կը նստէր, լսելով որ Էլմիսնի մէջ Մովսէս վ. կամ թողնուի ընտրեր են, համախոհ շատ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ գտնելով, զուտ վ. ը.՝ որ Սուր Յովհ. կամ թողնուի եղբորորդին էր, Պոլսն զրկեց: "Եւ Պոլսոյ վն գնաց ի մեծ քաղաքն Կ. Պոլսն առ Զաքարիա վ. եւ եր Զաքարիա վ. ս յերկրն վստապուրականի, եւ եր յայտ ժամանակի առաւ ընդդէմ զազգին Հայոց՝ որ կային ի Կ. Պոլսն, զի անուամբ պատրիարքութեան՝ եւ թագաւորական մուրաւթայի եւ հրամանաւ նստեալ էր առաջնորդ ի Կ. Պոլսն: Եւ եր սա յոյժ ներհակ Մոսէսի կամ թողնուի, եւ ձեռնառու եւ օգնական Սահակայ կամ թողնուի: Վասն որոյ գրեց

Arabica, որ Armenica Հայերէն, պիտի ըսէ անշուշտ:

զարգայ, եւ մասոց առաջի թագաւորին սուր-
թան Մուրատի որ ի նմին աւուրան ի Կ.Պոլիս
էր: Խնդիրք մեր հայազուն քրիստոնէիցս այս է
ի թագաւորէն, զի շնորհեսցէ զհրաման կա-
թողիկոսութեան Սահակ կաթողիկոսին, զի հո-
վուեսցէ մերովք օրինք զամենեանս քրիստո-
նէայս՝ որք իցեն ազգաւ Հայ . . . եւ թա-
գաւորն եւ զհրաման եւ զթուղթ կաթողի-
կոսութեան Սահակին, որպէս եւ խնդրեաց
Զաքարիա Վ.ն. եւ զայս թուղթ իշխանութեան
Զաքարիա Վ.ն. եւ ց'Պօղոս Վ.ն. եւ առաքեաց
առ Սահակ կաթողիկոսն, եւ պատուիրեաց ոչ
թուլանալ եւ ոչ կասուլ ի չարեաց դիտաւո-
րութեանցն՝ այլ ջնալ եւ աշխատիլ մինչեւ
ցկատարուիմ . . . (Առաքել Դավթեփաշի, Գիրք
Պատմութեան, ՅԱմսթեղծագումն, 1669,
էջ 238—9. Զամենեւ, Գ., 606): Սահակ եւ
Պօղոս յետոյ Յամփ զացին մեծ Եպարքոս
խոսրով փաշային, որպէս զի գործադրել տան
թագաւորական հրովարտակը. սակայն Եպար-
քոսը կաշառուելով Մովսէս կաթողիկոսի կող-
մակիցներէն, բրածեն ըրաւ երկուքն ալ,
ստիպելով որ հաւատարմ ուրանան, եւ հաջիւ
կաշառելով ազատեցան: Ասոնց մասին Սիմէոն
Սեբաստացի կաթողիկոսն Սոյ՝ առ Փիլիպ. Կա-
թողիկոսն Էլմիսնէն, որ այս գործին մէջ Մով-
սէս կաթողիկոսին նուիրան էր, կը գրէ (Վերոյի-
շեալ Յանդիմանագրին մէջ)՝ « . . . ԶԶաքեոս
աբելայն Գուանկ առնել առիթը, նոյնպէս զԿա-
հակ կաթողիկոսն եւ Պօղոս Վ.ն. առճկացնել
սուրբ եւ ազգի ազգի չարաշարժութիւն
ուրացոցիք . . . »

Սակայն հակառակ Գաւազանագրոց աւան-
գած թուականին՝ Զաքարիա Վ. 1624ին Կ.Պոլիս
էր իրբււ մասնական Պատրիարք. ինչպէս Յովհ.Տ.
Խուլի կենսագրութեան մէջ Գր. Վ. Դարա-
նաղիկն առնելով գրեցի, թէ 1624ին Մել-
քիսեդ կաթողիկոս Պոլիս եկաւ, եւ Զաքարիայի
եւ Յովհ.Տ. Խուլի հետ կաթողիկոսաց օրինաց եւ
սովորութեանց համեմատ կը պահէր պահեցերը,
որ պատճառաւ ժողովոգեան մէջ խռովութիւն
եղաւ եւ Մելքիսեդը դուրս հանել առին:

Ուրիշ կողմանէ ստոյգ վկայութիւն ունինք,
որ Զաքարիա վերջնութեւն անգամ ոչ թէ մինչեւ
1631 Պատրիարք էր, այլ մինչեւ 1633. վասն
զի Սարգիս Արքեպ. Սարափնանի կենսագրու-
թեան մէջ (Վիեննա 1908, էջ 345) յառաջ
բերած եմ ձեռագիրն մը Յիշատակարանը, որուն
համեմատ Մտամարդիք Զաքարիա Վ.ը 1633ին
Պատրիարքութենէն հանեցին եւ աքսորել

առին, եւ Գր. Վ. Կեսարացին զարձեալ Պոլիս
բերին եւ Պատրիարք նստուցին, Զաքարիայի
շինած Ս. Կարապետ եկեղեցին նորէն գնեցին,
եւ ազգին մէջ այս պատճառաւ մեծ խռովու-
թիւններ եղան:

Կղեմէս Կալմեսո (անգ. Pars II. Tom. I.
էջ 396—7) կը գրէ. «Երրորդ Զաքարիա
պատրիարքն Կ.Պոլսոյ, որ զգաւանութիւն
ուղղափառ հաւատոյ գրեաց առ մեծ հայրա-
պետն ութերորդ Ուրբանոս պապն, ներում
գաւանութեանն են բանքս այսորիկ. Դաւանիմ,
թէ Սուրբ Հոգին ի Հօրէ եւ ի Սրբուոյ եւ յա-
ւիտենական, ունելով զեութիւն եւ զանութիւն
իւր ընդ Հօր եւ ընդ Որդւոյ, յերկոցունցն
բղենալ յաւիտենից իբրեւ ի միոյ սկզբնական
եւ ի միոյ փմանէ.», Նոյնը կը յիշեն Վարդան
Արք. Յունանեան (Թուղթ քաջալերական)
իրբււ հանդիպած 1633ին, ինչպէս նաեւ Ստեփ.
Ռոշքա (Ժամանակագրութիւն, ամ 1631):

Սարգիս Գպիր Սարափ Յովհաննէսեան,
ինչպէս նաեւ ուրիշ գաւազանագրեր, կը նշա-
նակեն, թէ Զաքարիա Վ. 1636—1639, Գր.
Վ. Կեսարացւոյ մահուանէ ետեւ, վերին ան-
գամ Կ.Պոլսոյ Պատրիարք եղած է. սակայն պա-
րագաները բոլորովին անանօթ են, ինչպէս նաեւ
մահուան ճիշդ թուականը: Ինչպէս կ'երեւայ՝
1639ին վախճանած պիտի ըլլայ: Այս մասին
Հ. Սասարեան յառաջ կը բերէ (Ընդ. Օր. 1901,
էջ 93) Սարգիս Գպիր Յովհաննէսեանի խոս-
քերը: Ասիկայ կը գրէ՝ թէ Զաքարիա Պա-
տրիարք թաղուած է Սկիւտարի գերեզմանա-
տունը, ուր կ'երեւայ զեռ իր գերեզմանը, որուն
վրայ թէպէտ տապանաքար գրուած էր, սակայն
չէր արձանագրուած, Ղափանցի Գեորգ Վ.,
որ Կ.Պոլսոյ Պատրիարք եղած է 1751թ. տա-
պանին արձանագրութիւն մը փորել տուած,
բայց սխալմամբ նշանակել տուած է Ռիմ
(= 1617) թուականը, իբր Զաքարիա Վ.ի
մահուան թուական, սակայն ասիկայ թուականն
իր արձանագրայ խաչի մը զոր Ա. Կարապետ Ե-
կեղեցւոյն նուիրած է Զաքարիա՝ եկեղեցւոյ շի-
նութեան տարին իսկ:

Եւ իրք «Սարգիս սարափ Յովհաննէսեան,
նըւստ մեկնածու Գպիր» Կ.Պոլսեցի ի ժո-
ղովրդոց եկեղեցւոյ Սրբոյ Հրեշտակատիւն
Միքայելի, որ ի թաղին Պալատի, 1800—1804
«Տեղագրութիւն Կ.Պոլսոյ», գրած է, որուն մէջ
կ'ըսէ. (ձեռագիրն առ Տր. Վ. Թորգոմեանի):
«Յուսկիտար քաղաքի, հեռի ի Եովեղերէն
ի Լեւանդոլմէ կոյս, գոն երկու թաղք բնա-

կուժեան Լայոյ մօտ իրերաց՝ Տանգերն երկու եկեղեցեց: Որոյ առաջինն կոչի Սէլամսրզ, յորում է եկեղեցի մի Լայոյ յանուն Ս. Խաչին, որոյ առաջին կերտօյնն ի չգոյն, էր Յէր Աբրահամ քահանայն Պալմթի, եւ գերեզմանն նորին է ի բազի եկեղեցւոյն, որ վախճանեալ թաղեցաւ անդ ի թուականին Լայոյ ՌճՀԶ (= 1727), Եւ այժմ սոյն եկեղեցի մասամբ ի՞նչ նոր շինեալ է, եւ առեթեր նորին դպրոց մանկանց նորակերտ, որ շինեցաւ ի թվականին Լայոյ ՌՄԽԶ (= 1797), Այս Խաչիւտար քաղաքի ի ընտելութիւն թաղին Սէլամսրզի բնակ բերեալ աղբիւր հոսեցոյց Յակոբ Պատրիարքն ըստամպուղի մասացի՝ Նալ ուղի կոչեցաւ, եւ արար յիշատակ մեծ՝ մերձ ի վախճան կենաց իւրոյ, որ Տանգեաւ ի թվականին Լայոյ ՌՄԺԲ (= 1764) Յուլիս ԺԿ: Եւ քանզի յետ այնորիկ ճանապարհք անցից ջրոյն փոքր մի խանգարեալ եղծան, ապա ի թվականին ՌՄԽԷ (= 1798) կրկին յարգարեալ շինեցան խողովակք անցից ջրոյն, խոցական վերակացութեամբ սարկաւագ տիրացու Մարտիրոսին: Եւ ի ջրոյ անտի նորոգապէս աղբիւրակ ինչ շինեալ հաստատեցաւ յեկեղեցւոյ սրբոյ Խաչին, ջանիւք եւ աշխատութեամբ նոյն տիրացու Մարտիրոսին, որ էր լուսարար եկեղեցւոյ սրբոյ Խաչին, եւ մանկավարժ վերոյիշեալ նորակերտ դպրոցոյն,»

“Եւ երկրորդ թաղն կոչի Սէնի մահալլէ, եւ ունի տա բարեհաւ եկեղեցի մի յանուն սրբոյ Կարապետին Յովհաննու: Չայս եկեղեցի նախ շինեաց Վանեցի Զաքարիա վարդապետ, որ եղև Պատրիարք ի Կ. Պոլիս ի թուին Լայոյ ՌճՀԶ (= 1627), ուր ի գերեզմանատան անդ կայ եւ տապան շիրմի նորա: Բանդի աւանդին ծերունիքն վիճակի սրբոյ Կարապետին, թէ այս եկեղեցի յառաջագոյն էր մասնու ինչ ի սեղուի փոքրիկ աղբերն որ կայ Տանգեալ արտաքին դրան այժմ եկեղեցւոյ, ի կողմանէ վանացն Եդուսաղեմացոյ: Որ ապա յայսկոյն անցոյցեալ, եւ յայժմ սեղուի զսոյն հաստատեալ շինեցին զայս եկեղեցի ի թվականին Լայոյ ՌԿԶ (= 1617), Հոգաբարձութեամբ վերոյիշեալ Վանեցի Զաքարիա Վ. ին, յորում ամի եղեալ է յիշատակ ի նմա եւ խաչ մի արծաթեայ եւ գրեալ ի վերայ նորա՝ “Սուրբ Խաչ յիշատակ է Զաքարիա վարդապետին օգնականութեամբ Խաչիւտարու Ժողովարդան ի գունն սուրբ Կարապետին, թվին ՌԿԶ, (= 1617): Այս Զաքարիա Վ., որ եւ կոչի Զաքէոս, եղև ապա Պատրիարք Լայոյ ի Կ. Պոլիս ի թուականին

ՌճՀԶ (= 1627), եւ յետոյ վախճանեալ թաղեցաւ ի գերեզմանատանն Խաչիւտարու: Որոյ տապանաքարն ոչ ունեւոյ գիր, յետ ամաց բազմաց ի ինեւ Ղափանցի Գեորգ Վ. ին Պատրիարք ի թվականին ՌՄ (= 1751) նա դատապանաքար տրին նորոգել կամեալով, եւ զվիւ վախճանին ոչ գիտեալով, ի յիշատակն վերոյիշեալ արծաթեայ խաչի նորին հանեալ, գրել տուեալ է ի վերայ քարին զթվականն զայն, որ ոչ է այնպէս: Զի է այն թվական շինուածոյ եկեղեցւոյն եւ ոչ վախճանի նորին: Եւ յետոյ ի հիմանէ շինեցաւ սա ընդ եկեղեցւոյ Սրբոյ Խաչին ի Ժամանակ Յովհաննու Պատրիարքին Կ. Պոլսոյ Կորնու կոչեցելոյ, ի թվականին Լայոյ ՌճՀԶ (= 1727), Եւ անդ մօտ ի նա գոյ վանք ընդարձակ յանդիման եկեղեցւոյն: Եւ է սա քնակութիւն միաբանիցն սրբոյ Եդուսաղեմի, գորով բուն ստացուած վանաց Սրբոյն Յակոբայ՝ որ յերուսաղէմ: Ունի առեթեր իւր վանքս այս եւ այգի մի մեծ եւ վայելուչ, հաստատուն որմովք շքեպապեալ, եւ է ի հիւսիսոյ կողմանէ, եւ հայի վանքն ի վերայ նորին, եւ յայնկոյս միոյ կողման որմոյ այգւոյն կայացեալ է գերեզմանատունն Լայոյ լի ծառատեցեց:”

Զաքարիայի դամբանը կը գտնուի այժմ Սիւլուստա գաղային գերեզմանատան վարի թաղը, Աստուածատուր Պատրիարքին քով: Հետեւեալ տապանագիրն ընդօրինակած է Տր. Վ. Թորգոման, որ նշին ինչ հաջորեց.

ԱՅՍ Ե ՏԱՊԱՆ, ԴԱՄԲԱՆԱՆ
ԱՅԳԱԿԱՆ ՎՐԻՊԱՊԻ. ՆՈՐՈՒ
ՈՂ: ՍՐ ԿՐԱՊԻ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ
ՆՈՐ. ՄԵԼԼԱՅԵՍ. ՎԱՂԱՆ
ԵՑԱՒ. ՄԵՐՍ
ԹՎԻՆ. Ռ. Կ. Զ.

Այս երեք պարագլուխներու մահուամբ չվերջացաւ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական աթոռը ձեռք բերելու ձիգն կաթողիկէ Լայերու կողմանէ, այլ շարունակուեցաւ սակն վերջն ալ ամփրպպէս, եւ ժամանակ մ'ընդհատելէ ետեւ 1700ին մինչեւ 1714 միջոցներուն եւ 1787ին կաթողիկէ Լայերոյ նորանոր փորձեր ըրին, որոնց սակայն հետեւութիւնը եւ հանգամանքները շատ եղերական եղան իրենց համար: Ասոնց վրայ ուրիշ աւթիւ:

Յովհ. Խուլ Պատրիարքի կենսագրութիւնը թերթիս առաջին թուին մէջ արդէն սպուած էր, երբ ձեռքս հասաւ Թաղեոս

Միհրդատեանցի (1850 տկան թուականին հրա-
տարակութիւններ ունի, Սերեռո եւն) մէկ յու-
շտանարը, որուն մէջ հետաքրքրական նիւթեր
նշանակած եւ ընդգրկեալած է: Այս յուշա-
տանարին 17* էջը հետեւեալ ըստ կարեւոր
տեղեկութիւնը կայ. “Տեղեկութիւնք ի վերայ
Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Կ.Պոլսոյ ի թաղն
Խումիարու, որ գտանք ժամանակագրէ ումնէ
բանասիրէ գրեալ: 1610 թվ. փրկչին, Խուլ
Յովնաննէս Պատրիարքին եւ Սուլթան
Անմէտին օրովը 40 օրվան մէջը մատուո
մը շինեցին՝ ուր տեղ որ առաջ յոռմի գե-
րեզման է եղեր:”, Զառնակութենէն, որ նո-
րութիւն չունի, կ’իմացուի որ ժամանակագիրը
1718ի միջոցին է: Ասիկայ ցայտօր ծանօթ մի
միակ վկայութիւնն է Գումգափուրի Ս. Աստուա-
ծածին Մայր եկեղեցւոյ սկզբնաւորութեան մա-
սին, որ ըստ այսմ Յովհ. Խուլի ձեռօք կա-
տարուեր է, Գումնաց գերեզմանէն տեղ գնե-
լով. պարագայ մը, որ կրնայ Յովհաննէս Խուլ
Պատրիարքին Կ.Պոլսոյ Հայերուն համար ունե-
ցած արդիւնքը բարձրացրել:

Հ. Գ. ԳԱԼԵՄՔԱՆԻՆ

Կ.ՊԱԼՍՈՅ ՊԵՅՕՂԼՈՒԻ ՀԱՅՈՅ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ

ՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿԷ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՏԵՊԵՆԵԳԻՐՅԵՐ

Կ.Պոլսոյ Հայերու Նշանաւոր մէկ Հան-
գատարանն է Պէյօղուի լայնահատ գերեզմանա-
տունը: Ասոր սկզբնաւորութեան պատմութիւնը
կ’անհետանայ հնութեան խաւարին մէջ: Ցա-
կաւին երեւան ելած չէ գրաւոր վաւերագիր
մը, յիշատակութիւն մը, որ մեզ ծանօթացընէ
զայն: Թեպէտ կ’ըսուի թէ Նոյն գերեզմանատան
եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի հին գրութիւն մը,
որ կ’աւանդէ թէ Նոյն գետինը հայագրի մը
գնած ըլլայ. սակայն սոյն գրութիւնը հրապա-
րակ ելած չէ, վաւերականութիւնն ապացու-
ցուած չէ, գնողին ո՞վ եւ որ հասարակութենէն
ըլլայ որոշուած չէ: Եւ արդէն ազգի մը գե-
րեզմանատունն անհատականի մ’անուան գրուած
նիւթագրերը՝ կասկածելի կը դարձընէ խնդիրը:

մանաւանդ որ հին Կ.Պոլսոյ մէջ անսովոր չէր
վաւերագրերնէր կեղծելը: Այս կը մնայ ուրեմն
առ այսմ մեր նկատողութենէն դուրս:

Միւս կողմէն՝ սուրբ է՝ որ պետութիւնն,
ազգ եւ աղիք ի սկզբանէ ցայտօր զայն ճանչցած
են հայ ազգին գերեզմանատունը, եւ յատկա-
պէս Պէյօղուի (Բերա) հայ բնակչաց գերեզ-
մանատունը, եւ իր պայտիսի գործածուած է
անխորի եւ առանց հակառակութեան թէ
Հայերեն եւ թէ կաթողիկէ Հայերեն, դարերէ
ի վեր մինչեւ տասնութներորդ դարու մէջերը,
կաթողիկէ Հայերու 1830ի բաժանումէն քանի
մը տասնեակ տարիներ ետքն ալ: Երկուքն ալ
իրարմէ անկախ, իւրաքանչիւրն իրեն իրեն
սեպհական գերեզմանատան մէջ թաղած են
իրենց մեռեալները:

Ե՛րբ կրնայ եղած ըլլալ ասոր սկզբնաւո-
րութիւնը. որո՞նք են այստեղ թաղուած գէթ
նշանաւոր ազգայինները: Պատմութիւնը կրնայ
բարեբախտաբար մեզի ինչինչ տեղեկութիւններ
տալ այս մասին. բայց պատմութիւնը կարգա-
ցած ժամանակ՝ պէտք ենք փոխադրուիլ մտք
եւ զգացմամբ այն ժամանակներու շրջանները,
եւ իրենն այն ժամանակներու համայն տեսնել,
խորհել, զգալ եւ գտնել. այլազգ կը խորհէին
եւ կը զգային մարդիկ այն ատեններն, եւ
այլազգ այսժմ:

Բոլոր պատմական յիշատակարանները
միաբան կ’աւանդեն՝ որ Թուրքերու Կ.Պոլսոյ
սիրապետելէն (1453) ետեւ՝ Հայերն հետ-
զհետէ գաղթեցին Կ.Պոլսի, եւ տեղաւորեցան
Սաամպոլի ցամաքային սահմանագրութիւնները,
քանի որ սիրապետող Մուհամմադ Գաթիհ
Սուլթանն այն ժամանակի Սաամպոլը Եռնաց
հետ Մահմատականաց քանկութեան համար
որոշած էր: Ղաւթիա մինչեւ այժմու Երեսեք
գալորմըր բարձունքը՝ Պոլսոյ առման միջոցին կը
գտնուէր չէնեպակը լայնի տողովդեան ձեռքը,
որոնք 1303էն ի վեր Սաամպոլի յոյն կայսր-
ներէն անկախ կը կռուաւարէին, եւ երբ 1352ին
Սաամպոլի Եռնաց քանդակուղէն կայսեր յաղ-
թեցին, կայսրը Ղաւթիան մարող մինչեւ վերին
բարձրաւանգաբն անոնց սեպհականեց: Թուր-
քերու Կ.Պոլսն առնելու միջոցին՝ Ղալա-
թիացիք միացան Թուրքերու հետ, որուն փո-
խարէն Սուլթան Մուհամմա ճանչցաւ իրենց
ներքին անկախ կառավարութիւնն ինչինչ չափա-
ւորութիւններով, որ գրեթէ երկու դար շարու-
նակուեցաւ, հետզհետէ զրկուելով առանձնա-
շնորհումներէ: